

Соціологічні дослідження домашнього насильства: методологічні засади

Тамара Марценюк, к. соц. н., доцентка кафедри соціології Національного університету «Кієво-Могилянська академія» tarakuta@gmail.com

Перш ніж здійснювати певну державну політику, доцільно фахово та ретельно вивчити те питання, з яким ми працюватимемо. Явище домашнього насильства у цьому випадку не є винятком. Не випадково у Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами¹ (ратифікація якої є частиною міжнародних зобов'язань України) окрема стаття 11 називається «Збір даних і дослідження» і стосується як (1) регулярного збору відповідних дезагрегованих статистичних даних про випадки всіх форм насильства, (2) підтримки досліджень стосовно всіх форм насильства, (3) проведення опитувань населення на регулярній основі для оцінки поширення й тенденцій усіх форм насильства, так і (4) забезпечення доступу громадської до інформації (що доцільно вважати важливим аспектом визнання проблеми із боку держави). Загалом знання про гендерне насильство, його розпізнавання визнається експертками як важливий аспект розв'язання проблеми. Наприклад, Валентина Бондаровська, директорка Центру «Розрада» на початку статті «У допомогу тим, хто працює з жертвами домашнього насильства»², проблематизуючи питання гендерного насильства, надає різноманітні статистичні дані та результати досліджень, аби пояснити особливості цього явища.

Зауважуючи про соціологічні дослідження домашнього насильства, слід виділити такі два аспекти. По-перше, доцільно розглядати методологічні засади загалом соціологічних досліджень. По-друге, звернути окрему увагу на специфіку досліджуваного явища – гендерного насильства загалом і домашнього насильства зокрема. Це – чутлива для респонденток і респондентів, так звана «приватна» тематика, вивчати яку – виклик для соціологічної спільноти.

¹ Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами: Офіційний переклад. – 50 с.

² Бондаровська В. У допомогу тим, хто працює з жертвами домашнього насильства // Інформаційно-просвітительское издание «Я» (Спецвыпуск «Гендерное насилие»). - № 4 (20). – 2007. – С. 6.

Дослідження на гендерну тематику підважують усталені уявлення про гендерні відносини (які часто ґрунтуються, передусім, на біологічному детермінізмі). Загалом фахові гендерні дослідження є так званими критичними студіями (critical studies), зазначаючи не лише про відмінності між чоловіками і жінками: «говорячи про гендер, ми маємо також на думці ієрархію, владу, нерівність»³.

Гендерні дослідження актуалізують **принцип гетерогенності**, включаючи в аналіз усе більше змінних⁴. Наприклад, ми вивчаємо домашнє насильство не лише як насилля стосовно жінок як гомогенної групи, а беремо до уваги такі змінні як вік, регіон походження, тип населеного пункту, сексуальну орієнтацію, етнічне походження, стан здоров'я тощо. Так само, відповідно до, наприклад, американських соціологічних досліджень, «насильство нерівномірно поширене серед усіх груп чоловіків, воно залежить від класу, раси, віку, регіону, етносу, сексуальності»⁵. Тобто, береться до уваги факт стратифікації суспільства за низкою інших ознак, не лише за гендерною.

Окрім того, доцільно взяти до уваги також і загалом **методологію соціологічних досліджень**. Методологією називають систему принципів наукового дослідження; сукупність дослідницьких процедур і методів, зокрема, збору та обробки даних⁶. Існує чимало класифікацій методологічних підходів у соціологічних дослідженнях. Наприклад, за характером отриманого знання розрізняють **теоретичний та емпіричний підходи**⁷. Відповідно до цього, дискусії із приводу доцільності вживання тієї чи іншої термінології (насильство у сім'ї чи домашнє насильство) відповідатиме радше теоретичному підходу, хоча пов'язане також із емпіричним (виявленням випадків різних видів насильства у сім'ї – фізичного, психологічного, економічного і сексуального).

Згідно із епістемологічним (пізнавальним) критерієм методологію доцільно поділити на **позитивістську, інтерпретативну та критичну**. По-перше, **позитивізм** має на

³ Кімел М. Гендероване суспільство / пер. з англ. С. Альшкіна. – К., 2003. – С. 2.

⁴ Ключко О.І. Методология гендерных исследований: современное состояние и актуальные проблемы. – Саранск, 2008. – С. 88.

⁵ Кімел М. Гендероване суспільство / пер. з англ. С. Альшкіна. – К., 2003. – С. 379.

⁶ Ядов В.А. Стратегия социологического исследования: описание, объяснение, понимание социальной реальности. – М.: Добросвет, 1999. – С. 53.

⁷ Харченко О.І. Порівняльна характеристика методологічних підходів у соціологічних дослідженнях // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: зб.наук.пр. / Київ. Нац. Ун-т ім. Тараса Шевченка: редкол.: В.І.Судаков (відп.ред.)[та ін.]. – К.:Логос, 2011. – Вип. 13. – 2011. – С. 104.

меті передбачити, оцінити, вивчити реальність. Він передбачає висування гіпотез та їх перевірку, чисельну представленість даних (адже цифри є доволі важливими для аргументування позиції). Ось приклад етапів процесу соціологічного дослідження відповідно до позитивістської парадигми⁸:

- 1) усвідомлення теоретичної чи практичної недостатності певного знання;
- 2) формулювання проблеми (і висування гіпотез);
- 3) емпірична перевірка сформульованої гіпотези;
- 4) перевизначення або уточнення проблеми чи гіпотез (тобто, можливі подальші дослідження).

У результаті ми прагнемо отримати так звану об'єктивну картину соціальної реальності. Для цього у нагоді нам можуть стати також різноманітні класифікації. Наприклад, Олександр Бойко пропонує вивчати динаміку кількості актів домашнього насильства за такими критеріями⁹:

- 1) форми насильства;
- 2) суб'єкти насильства, їх соціально-демографічні характеристики;
- 3) чинники здійснення насильства (релігійні, культурні особливості сім'ї, рівень і характер конфліктності в сім'ї, віктимність поведінки членів сім'ї, вплив стресогенних чинників, адиктивність поведінки);
- 4) характер заподіяної шкоди.

По-друге, **інтерпретативний методологічний підхід** передбачає пояснення, розуміння певних аспектів реальності. Він базовий на індукції – побудові висновків (і навіть теорій) на основі окремих фактів. У ситуації вивчення домашнього насильства – це пояснення ситуацій вчинення насильства, ретельний опис життєвих історій жертв чи кривдників тощо. Прикладом можуть слугувати описані у статті білоруських авторок «Домашнє насилля стосовно жінок і їх життєві стратегії»¹⁰ результати глибинних інтерв'ю із

⁸ Девятко И.Ф. Методы социологического исследования. – Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 1998. – С. 11.

⁹ Бойко О.В. Насильство у сім'ї: соціологічний аналіз явища / Автореферат дисертації на здобуття ступеня к. соц.н. – Національний університет внутрішніх справ, 2003. – С. 15.

¹⁰ Бурова С.Н., Янчук О.А. Домашнее насилие в отношении женщин и их жизненные стратегии // Социология: научно-теоретический журнал / Белорусский государственный университет. – 2010. – № 4. – С. 99–116.

жертвами насильства, аби отримати відповідь на запитання: які жінки можуть стати жертвами насильства у сім'ї? Зрозуміло, що стаття також містить елементи позитивізму (гіпотези, класифікацію тощо), адже часто складно знайти дослідницький матеріал у так званому «чистому вигляді» відповідно до конкретного типу методологій.

По-третє, назва **критичного методологічного підходу** промовляє сама за себе. Акцент робиться не так на описі досліджуваного явища, як критиці (деконструюванні) явища домашнього насильства (наприклад, критика застосування поняття віктимна поведінка, вивчення індивідуальних і соціальних чинників насильства, переосмислення поняття маскулінності, явища контролю тощо¹¹). Досить добре критичну перспективу видно у розділі підручника «Гендер для медій» «Гендероване насильство: між звичаєм і злочином». Зокрема, зазначається про «встановлення в результаті насилля владного режиму – системної взаємодії домінації і субординації (підпорядкування) поміж групами людей»; що «гендерне насилля ... є механізмом встановлення гендерних режимів – влад між гендерними групами»¹². Зрозуміло, що критичний методологічний підхід у вивченні явища домашнього насильства послуговується гендерними і феміністичними студіями, адже використовується відповідна термінологія. Наприклад, як підсумовує американський соціолог у розділі книги «Гендероване суспільство» (2000) про «Гендер насильства»: «Однією з найсуттєвіших «причин» чоловічого насильства є гендерна нерівність»¹³.

Відповідно до **методів збору та аналізу даних** виділяють **кількісні та якісні підходи**, ознаки яких узагальнено у Таблиці 1. Вважається, що кількісний підхід ґрунтується на позитивістській парадигмі, а якісний – інтерпретативній чи критичній. Хоча так відбувається не завжди. Навіть використання якісних методів може відбуватися відповідно до радше позитивістських критеріїв проведення дослідження.

¹¹ Gender Violence: Interdisciplinary Perspective / ed. by Laura L. O'Toole, Jessica R. Schiffman, Margie L. Kiter Edwards. – NY.: New York University Press, 2007. – 530 p.

¹² Маєрчик М., Плахотнік О. Гендероване насильство: між звичаєм і злочином // Гендер для медій: Підручник із гендерної теорії для журналістики та інших соціогуманітарних спеціальностей / за ред. М. Маєрчик, О. Плахотнік, Г. Ярманової. – К.: Критика, 2013. – С. 153.

¹³ Кімміл М. Гендероване суспільство / пер. з англ. С. Альшкіна. – К., 2003. – С. 379.

Таблиця 1. Різні стратегії дослідження у кількісному та якісному підходах¹⁴

Кількісний підхід	Якісний підхід
Теоретико-методологічна база	
Реалізм Так зване «об'єктивне знання» Опис логічних зв'язків	Феноменологія Релятивізм Опис загальної картини події чи явища
Дослідницькі завдання	
Надати пояснення причини Виміряти взаємозв'язки	Інтерпретувати, пояснити Концептуалізувати
Одиниці аналізу	
Факти, події	Суб'єктивні значення, почуття
Фокус аналізу	
Загальне, узагальнене У центрі уваги - структури	Особливе, індивідуальне Опис подій, випадків У центрі уваги – людина
Валідність (надійність)	
Повторення встановлених зв'язків	Насищення інформації
Стиль	
Жорсткий Систематизація	Мякий Уявлення про ...

Дослідження домашнього насильства з використанням **кількісних методів** – це, передусім, **опитування громадської думки**. Наприклад, у рамках реалізації «Програми рівних можливостей та прав жінок в Україні» (проекту, який впроваджувала Програма розвитку ООН в Україні за підтримки Європейського Союзу) у листопаді-грудні 2009 року було проведено інтерв'ювання 1800 осіб у межах національного репрезентативного опитування населення України віком від 18 років і старше¹⁵. Задля вимірювання розповсюдження насильства в сім'ї в анкеті було використано метод прямої (особистий

¹⁴ Ядов В.А. Стратегия социологического исследования: описание, объяснение, понимание социальной реальности. – М.: Добросвет, 1999. – С. 396.

¹⁵ Проблема насильства в українських сім'ях: соціологічне опитування / за ред. С.О. Павлиш. – К.: Друкарський світ, 2010. – 52 с.

досвід) та непрямой (досвід родичів і близьких) оцінок. Результати презентують радше загальні тенденції поширення різних форм насильства у сім'ї.

Ще одним різновидом кількісних методів є **збір статистичних даних** стосовно фактів скоєння насильства у сім'ї. В Україні подібну статистику збирає і поширює Міністерство внутрішніх справ України. Але як зазначено у матеріалах Міжнародного жіночого правозахисного центру «Ла Страда Україна»¹⁶: «Явище насильства в сім'ї має високу ступінь латентності, скритості. Усталені традиції та стереотипи щодо насильства в сім'ї, як справи закритої, сімейної, яка не підлягає винесенню у сферу публічного обговорення та реагування перешкоджають потерпілим від насильства (перш за все жінкам), скаржитися до міліції. Таким чином більшість випадків насильства залишається незафіксованими. Дані різних досліджень та соціологічних оцінок показує, що лише у 10-20 відсотках випадків потерпілі звертаються до правоохоронних органів».

Натомість дослідження домашнього насильства з використанням **якісних методів** – це етнографічні дослідження (різносторонній аналіз щоденної практики певної спільноти з точки зору її культури, що зазвичай відрізняється від культури основної маси¹⁷, кейс стаді, експертні опитування, групова дискусія (фокус-групи), життєві історії, глибинні інтерв'ю тощо. Окрім статистичних даних, цифр, відсотків, важливо почути конкретні історії жертв домашнього насильства, як це зазначено у фаховій літературі¹⁸. Також із використанням радше якісних методів проводяться дослідження з метою виявлення та поширення так званих успішних (кращих) практик розв'язання проблеми, наприклад, вивчення американського досвіду залучення чоловіків до боротьби із гендерним насильством¹⁹.

Доволі часто комплексні дослідження **поєднують використання як кількісних, так і якісних методів**, як-от, в уже згадуваному дослідженні проблеми насильства у сім'ї в українських сім'ях (2009 р.). Наприклад, поряд із опитуванням громадської думки

¹⁶ Статистичний вимір виконання Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» // Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда Україна» // http://www.la-strada.org.ua/ucp_mod_library_view_164.html

¹⁷ Ядов В.А. Стратегия социологического исследования: описание, объяснение, понимание социальной реальности. – М.: Добросвет, 1999. – С. 399.

¹⁸ Прислушайтесь к женщинам ... спросите женщин (обращение канадской кампании «Белая лента») // Гендерная дискриминация: практики преодаления в контексте межсекторного взаимодействия: Сборник научных статей. – Иваново: Ивановский центр гендерных исследований, 2009. - С. 209-213.

¹⁹ Марценюк Т. [Чоловіки проти насильства: досвід США](#) // Гендерний музей, 2012.

використовується метод експертних інтерв'ю. Для кращого виявлення причин та факторів, які сприяють ескалації конфліктів і перетворенню їх на насильство в сім'ї, паралельно з опитуванням населення було проведено опитування фахівців (103 експерта), які проживають в різних регіонах України, працюють в різних установах та організаціях різних форм власності, до компетенції яких належить здійснення тих чи інших заходів з протидії насильству в сім'ї. 22 із зазначених експертів є представниками організацій, які працюють на рівні загальнонаціональному, а 81 – регіональних організацій²⁰.

Провідну роль у наданні інформації щодо насильства в сім'ї та підтримці жертв насильства відіграють **українські та міжнародні неурядові організації**²¹. Наприклад, Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда Україна» надає статистичну інформацію звернень на Національну «гарячу лінію» з попередження домашнього насильства, торгівлі людьми та гендерної дискримінації, проводить власні дослідження з приводу становища із домашнім насильством, надає дані для міжнародних правозахисних звітів тощо.

Загалом більшість надалі представлених досліджень виконано на замовлення та фінансування міжнародних організацій (або самими організаціями). Пропоную розглянути **типи і приклади соціологічних досліджень домашнього насильства в Україні**. Зокрема, дослідження стосовно домашнього насильства можуть бути **пріоритетизованими** у більш загальні дослідження, наприклад, про дотримання прав людини в Україні²². У серпні 2015 року було представлено величезний за обсягом та тематикою правозахисний звіт «На межі: Вирішення проблем дискримінації та нерівності в Україні», у якому домашнє насильство представлено як частина розділу «Дискримінація за ознакою статі»²³. З іншого

²⁰ Проблема насильства в українських сім'ях: соціологічне опитування / за ред. С.О. Павлиш. – К.: Друкарський світ, 2010. – С. 13.

²¹ Марценюк Т.О., Хуткий Д.О. [Насильство у сучасній українській сім'ї \(на прикладі АР Крим\)](#) // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. - 2012. - № 999 : Серія "Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи". - С. 155; Проблема насильства в українських сім'ях: соціологічне опитування / за ред. С.О. Павлиш. – К.: Друкарський світ, 2010. – С. 10.

²² «Права людини в Україні - 2009-2010», розділ ХХ. Проблеми насильства в сім'ї // <http://www.khpg.org/index.php?id=1298361851>

United States Department of State, Human Rights Report 2014

<http://www.state.gov/j/drl/rls/hrrpt/humanrightsreport/index.htm#wrapper>

²³ Дискримінація за ознакою статі // На межі: Вирішення проблем дискримінації та нерівності в Україні / The Equal Rights Trust Country Report Series: 5. – Лондон, 2015. – С. 29-65.

боку, здійснюються також **спеціалізовані** дослідження саме проблематики домашнього насильства. Наприклад, на замовлення Фонду народонаселення ООН компанія GfK Ukraine в серпні-вересні 2014 року провела національне репрезентативне опитування щодо досвіду насильства серед жінок і дівчат²⁴. Окрім того, домашнє насильство може бути **пріоритетизоване у вивчення так званих маргінальних категорій населення**, тобто, у контексті привернення уваги до подвійної чи множинної маргіналізації. Наприклад, у ситуації вивчення проблематики ранніх (дитячих) шлюбів в українському суспільстві, зокрема, серед ромських громад, які проживають компактно, доцільно зазначати і про проблему домашнього насильства²⁵. Окрема тематика про домашнє насильство присвячена у комплексному дослідженні становища жінок, які проживають у сільській місцевості, яке проводилося у 2014 р. GfK Ukraine для ПРООН та Уповноваженого ВР з прав людини²⁶.

Отже, як видно лише із деяких перерахованих і класифікованих досліджень щодо домашнього насильства в Україні, цьому питанню останні 10-15 років приділяється чимало уваги. Як свідчення – результати опитувань громадської думки стосовно оцінки обізнаності про існування Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок та дотичних до неї законів (2014 р.)²⁷. Важливо зазначити, що закони, які забороняють різні форми насильства у сім'ї стосовно жінок, знають загалом краще, ніж закони, які покликані покращити становище жінок на ринку праці та представленість у політиці. Так, більше третини респондентів знають про існування українських законів, що забороняють фізичне та сексуальне насильство у сім'ї стосовно жінок (39% та 36%, відповідно), гірше знають про закони, які забороняють психологічне та економічне насильство у сім'ї (29% та 23%). Дійсно, ці дві останні форми насильства у сім'ї складніше визначити (ніж, наприклад,

²⁴ Поширеність насильства щодо дівчат та жінок / Фонд народонаселення ООН, 1 квітня 2015 року <http://www.unfpa.org.ua/publications/470.html>

²⁵ Марценюк Т.О. Проблеми ромів в Україні: гендерні аспекти // Український соціологічний журнал. – 2013. - № 1-2. – С. 54-60; Марценюк Т.О. [Ранні шлюби в Україні: хто і чому одружується в ранньому віці](#) // Наукові записки НаУКМА. - 2014. - Т. 161 : Соціологічні науки. - С. 83-90.

²⁶ Волосевич І., Коноплицька Т., Костюченко Т., Марценюк Т. [Комплексне дослідження становища жінок, які проживають у сільській місцевості.](#) – К.: ВАІТЕ, 2015. – 88 с.

²⁷ Волосевич І., Костюченко Т., Комарова Н., Марценюк Т. [Оцінка обізнаності про існування Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок та дотичних до неї законів](#) / за підтримки Фонду народонаселення ООН в Україні [Електронний ресурс]. – К., 2014. – 28 с.

фізичне насильство) і далеко не всі українці до них чутливі та здатні визначити, що до них чиниться відповідне насильство.

Цей та інші випадки упровадження гендерної політики дають можливість переконатися у важливості уже згаданої статті 11 «Збір даних і дослідження» Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами. Фахова політика повинна супроводжуватися постійним моніторингом її результатів, обговоренням відповідної методології проведення досліджень, упровадженням більш інноваційних підходів у вивченні явища домашнього насильства, залученням різноманітної експертної спільноти, фахових соціологинь і соціологів.

Список використаних джерел

1. Бойко О.В. Насильство у сім'ї: соціологічний аналіз явища / Автореферат дисертації на здобуття ступеня к. соц.н.. – Національний університет внутрішніх справ, 2003. – 20 с.
2. Бондаровська В. [У допомогу тим, хто працює з жертвами домашнього насильства](#) // Інформаційно-просвітительське видання «Я» (Спецвыпуск «Гендерное насилие»). - № 4 (20). – 2007. – С. 6-11.
3. Бурова С.Н., Янчук О.А. [Домашнее насилие в отношении женщин и их жизненные стратегии](#) // Социология: научно-теоретический журнал / Белорусский государственный университет. – 2010. – № 4. – С. 99–116.
4. Волосевич І., Коноплицька Т., Костюченко Т., Марценюк Т. [Комплексне дослідження становища жінок, які проживають у сільській місцевості](#). – К.: ВАІТЕ, 2015. – 88 с.
5. Волосевич І., Костюченко Т., Комарова Н., Марценюк Т. [Оцінка обізнаності про існування Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок та дотичних до неї законів](#) / за підтримки Фонду народонаселення ООН в Україні [Електронний ресурс]. – К., 2014. – 28 с.
6. [Гендерний портрет Криму: виклики та перспективи. Результати соціологічного дослідження](#) / Д.О. Хуткий, Т.О. Марценюк, Т.С. Бурейчак. – К., 2011. – 174 с.
7. Девятко И.Ф. Методы социологического исследования. – Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 1998. – 208 с.

8. Кімел М. [Гендероване суспільство](#) / пер. з англ. С. Альшкіна. – К., 2003. – 490 с.
9. Ключко О.И. Методология гендерных исследований: современное состояние и актуальные проблемы. – Саранск, 2008. – 208 с.
10. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами: [Офіційний переклад](#). – 50 с.
11. Марценюк Т.О. Проблеми ромів в Україні: гендерні аспекти // Український соціологічний журнал. – 2013. - № 1-2. – С. 54-60.
12. Марценюк Т.О. [Ранні шлюби в Україні: хто і чому одружується в ранньому віці](#) // Наукові записки НаУКМА. - 2014. - Т. 161 : Соціологічні науки. - С. 83-90.
13. Марценюк Т.О., Хуткий Д.О. [Насильство у сучасній українській сім'ї \(на прикладі АР Крим\)](#) // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. - 2012. - № 999 : Серія "Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи". - С. 154-160.
14. Маєрчик М., Плахотнік О. Гендероване насильство: між звичаєм і злочином // [Гендер для медій](#): Підручник із гендерної теорії для журналістики та інших соціогуманітарних спеціальностей / за ред. М. Маєрчик, О. Плахотнік, Г. Ярманової. – К.: Критика, 2013. – С. 151-164.
15. На межі: Вирішення проблем дискримінації та нерівності в Україні / The Equal Rights Trust Country Report Series: 5. – Лондон, 2015. – 444 с.
16. [Поширеність насильства щодо дівчат та жінок](#) / Фонд народонаселення ООН, 1 квітня 2015 року.
17. [Права людини в Україні - 2009-2010](#), розділ XX. Проблеми насильства в сім'ї.
18. Прислухайтесь к женщинам ... спросите женщин (обращение канадской кампании «Белая лента») // Гендерная дискриминация: практики преодоления в контексте межсекторного взаимодействия: Сборник научных статей. – Иваново: Ивановский центр гендерных исследований, 2009. - С. 209-213.
19. [Проблема насильства в українських сім'ях: соціологічне опитування](#) / за ред. С.О. Павлиш. – К.: Друкарський світ, 2010. – 52 с.
20. [Статистичний вимір виконання Закону України «Про попередження насильства в сім'ї»](#) // Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда Україна».

21. Харченко О.І. [Порівняльна характеристика методологічних підходів у соціологічних дослідженнях](#) // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: зб.наук.пр. / Київ. Нац. Ун-т ім. Тараса Шевченка: редкол.: В.І.Судаков (відп.ред.)[та ін.]. – К.:Логос, 2011. – Вип. 13. – 2011. – С. 103-110.
22. Ядов В.А. Стратегия социологического исследования: описание, объяснение, понимание социальной реальности. – М.: Добросвет, 1999. – 596 с.
23. Gender Violence: Interdisciplinary Perspective / ed. by Laura L. O'Toole, Jessica R. Schiffman, Margie L. Kiter Edwards. – NY.: New York University Press, 2007. – 530 p.
24. United States Department of State, [Human Rights Report 2014](#).